

BRAUER-BENKE József

A FRIKCIÓS DOBOK TÖRTÉNETE ÉS TÍPUSAI

A frikciós dobok történetét és típusait áttekintő tanulmány mindezekig nem íródott magyar nyelven és Balfour és Kretzenbacher tanulmányaitól eltekintve az idegen nyelvű szakirodalom sem bővelkedik a témakört részletesebben taglaló írásokban. Bár Kretzenbacher tanulmánya jó áttekintést ad a hangszertípus nyugat és közép-európai elterjedtségéről a magyar vonatkozású dunántúli pálcás frikciósdob bika elnevezéssel szerepel, holott az kizárólag a moldvai zsinóros frikciósdob terminusa. Ebből kifolyólag a hangszertípus elterjedtségét és történetét érintő adatok is kiegészítésre szorultak. Ezért hiánypótló munkaként tanulmányomban röviden áttekintem a frikciós dobok történetét és típusait, illetve Kretzenbacher tanulmányát kiegészítve a hangszertípus nyugat-európai történetébe illeszttem a „köcsögdudaként” ismert dunántúli pálcás frikciós dob, amely mind az eredetét, mind a felépítését tekintve különbözik a kelet-európai elterjedtséget mutató zsinóros frikciós dobok közé tartozó „bika” elnevezésű hangszertípustól. A hangszertípus néprajzi analógiáinak történeti áttekintése jól mutatja azt a napjainkig megkérdőjelezett tényt, hogy a kultúra a régiókhoz és nem a nemzetekhez kötődik. Ebből kifolyólag a hangszertípusok és egyéb kulturális javak történetének vizsgálatánál nem elég kizárólag a nyelvi és nemzeti határok kontextusában vizsgálni.

A *frikciós dobokat* nem ütéssel szólaltatják meg, hanem a membrán a közepébe kötözött merev nádpálca vagy egyéb anyag, illetve hajlékony lószőr vagy egyéb anyag ritmikus húzogatóásával hozzák rezgésbe a membránt. A frikciós dobok leginkább Afrikában és Európában elterjedt hangszerek. Az afrikai frikciós dobok dobformájúak, míg az európai típusok inkább fazék alakúak.

A frikciós dobok korai története még nem teljesen feltárt. A hangszertípus megjelenése valószínűsíthetően a késői neolitikum idejére datálható (SACHS 1942. 64). A neolit termékenységi rítusok kíséretéhez használt frikciós dobok utódjának tartják a piedigrottai Madonna ünnepeén használt nápolyi frikciós dobtípust (HARRISON-RIMMER 1964. 3). Azonban a hangszertípus legkorábbi olaszországi ábrázolása csak a 18. századból ismert T. Duclère „La Tarantella” című festményéről, ezért erősen kétséges, hogy frikciós dobok valóban a késő neolitikum időszaka óta folyamatosan jelen lennének Európában (KRETZENBACHER 1966. 83).

A hangszertípus legkorábbi ábrázolásának tartják azt a British Múzeumban található i.e. 6. századra datált babiloni festményt, amelyen majomszerű istenség látható egy frikciós dobnak vélt hangszerféleséggel (RIMMER 1969, VI. ábra). Az ábrázolás frikciós dobként való elfogadása mellett szólhat, hogy India nyugati részén Maharashtra, Orissa és Rajasthan területén fennmaradtak hasonló, régi típusú, pálmalevélből készített frikciós dob típusok. Más kutatók a hangszertípus legkorábbi ábrázolásának Roman de Fauvel 1310–14 közötti időszakból származó kódexében (1. kép.). Raoul le Petit illusztrációját tartják, amely charivarit (macskazene) előadó zsonglőröket ábrázol (LANGFORS 1919). A képen látható zsonglőrök közül, a második ablakban jobbról a második alak kezében egy nehezen azonosítható hangszer lát-

1. kép. Roman de Fauvel kódex Raoul le Petit illusztrációja:
charivari 1310–1314 (macskazene)

Abbildung 1. Roman de Fauvel Kodex mit den Illustrationen
des Raoul le Petit: charivari 1310–1314 (Katzenmusik)

2. kép. Vespasian zsoltár 720-760. Dávid király és zenésztársai
Abbildung 2. Vespasian Psalm 720-760.
König David und seine Musiker

szik, amely nem kis fantáziával frikciós doboknak is vélhető. Mivel a zenész a kezében tartott hosszúkás pálcát oldal irányból tartja a fazék fölé, erősen kétséges hogy valóban frikciós dobról lenne szó. Ezzel szemben egy a 720-760 körüli időszakra datált Vespasianus zsoltárban a császárt és muzsikusait ábrázoló kéziraton (2. kép) a rotán játszó Dávid király mellett álló zenészek valószínűsíthető, hogy frikciós dobokon játszanak. Mivel a lenti alakok tapsal kísérik a császár játékát, és a két oldalán álló kürtösök és trombitások szintén zenei kísértetet szolgáltatnak, valószínű hogy a császár mellett álló két alak is valamilyen zenei szolgáltatást nyújt. A kezükbe levő pálcaszerű rúd egy kisebb és egy nagyobb tárgyban végződik, ezért feltételezhető, hogy két különböző méretű frikciós dob látható.

A frikciós dob legkorábbi igazolt európai jelenléte (1429. február 29.) Spanyolországból származik, ahol a hangszertípust a farsangi énekes adománygyűjtő jókívánságok kíséretéhez használták (DONOSTIA 1947. 124). Szintén 15. századból ismert Katalóniából a Santa Maria de Morella templom gótikus kóruslépcsőjén található karácsonyi időszakot bemutató kőszobor, amely egy frikciós dobon játszó pástort ábrázol (VIOLENT Y SAMORRA 1954. 331).

A frikciós dob katalán elnevezése a *sambomba* vagy *simbomba*, amely rokonítható a spanyol *zambomba* elnevezéssel. Ezenkívül elterjedt még a *ximbomba* elnevezés is, illetve egy katalán kifejezés a *cadup*. Ez utóbbi

a *villancos* karácsonyi népi tánc ritmuskísérő frikciós dobjának az elnevezése. Eltérően a spanyol *zambombától* a katalán *sambomba* membránja nyúlóbőrből készült, amelybe szintén nádpálcát kötöttek és egy vízes-korsó száját fedték le vele.

Baszkföldön szintén ismerik a frikciós dobokat. A baszk elnevezésük az *eltzabor* vagy *eltzabor*. A frikciós dob portugál elnevezése az arab-mór eredetű *alcatraz* (KRETZENBACHER 1966. 89). A hangszertípus arab-mór eredete ellen szól, hogy az eddigi adataink szerint Észak-Afrikában nem maradtak fenn frikciós dobtípusok. Ezért a portugál elnevezés eredetileg nem ennek a hangszertípusnak az elnevezése lehetett vagy a hangszertípus a későbbiekben kihalt erről a területről. Amennyiben a frikciós dobok pálcával megszólaltatott változata fekete-afrikai területről kerültek volna Európába, akkor az csak az arabok (mórok) által közvetve történhetett, mert a legkorábbi spanyol megjelenése még a spanyol és portugál földrajzi felfedezéseknél korábbra datálható. A frikciós dobok ókori babiloni és neolitikus európai jelenléte, illetőleg az észak-afrikai elterjedtség hiánya miatt a hangszertípus fekete-afrikai eredetének kicsi a valószínűsége. A frikciós dobok néhány dörzsöléssel is megszólaltatott nyugat-afrikai típustól eltekintve, jellemzően közép- és dél-afrikai elterjedést mutatnak (BRAUER-BENKE 2007. 70). Az egyik jellegzetes dél-afrikai frikciós dob, az *ingungu* eredetileg nem dörzsöléssel, hanem ütéssel megszólaltatott típus lehetett (KIRBY 1968. 28). Mivel a hangszertípus pálcája eltérően az európai frikciós doboktól, nincs a membránba rögzítve nem kizárt, hogy az *ingungu* helyi fejlődés eredménye és a frikciós dobok korai formáját képviseli (BALFOUR 1907). Valószínűsíthető, hogy a fekete-afrikai frikciós dobok az ütött membranofon dob típusokból fejlődhettek ki. Ezt az elméletet látszik alátámasztani a prekolumbián maja frikciós dobtípusok felfedezése, amely arra utalhat, hogy a frikciós dob típusok egymástól függetlenül a mély tónusú hangok iránti igények miatt alakulhattak ki. Úgy tűnik a különböző frikciós dobtípusokat eredetileg a rituális állathang imitációk miatt fejleszthették ki. Európában a bika, Afrikában a leopárd és Amerikában a jaguár hang rituális megjelenítése volt a cél (DONAHUE 2000).

A hangszertípus elnevezése magyar nyelvterületen a legtöbbször hangutánzó, mint a *szötyök*, *höppögtető*

stb... A köznyelvben elterjedt *köcsögduda* elnevezés valószínűsíthetően vagy valamely tájnyelvi változatból került a köznyelvbe vagy szerkesztői tevékenység eredményeként jött létre. Viski szerint a dunántúli elnevezés a *szötyök* és a *höppögtető*, és az Alföldön nevezik *köcsögdudának* (Viski 1934. 433). A Magyar Népzene Tára-Jeles napokkal foglalkozó második kötetében a regőlés témakör adatainál mindössze két esetben jelölik a hangszertípust „köcsögduda” kifejezéssel. A 809–11-es jegyzetben szerepel a regősök hangszerei között a „láncosbotokkal és köcsögdudával” (KERÉNYI 1953. 1158–1163). A 833-as jegyzetnél már csak zárójelben szerepel: „bottal, szötyökkel (köcsögduda)” Valószínűleg a zárójeles kiegészítés a szerkesztés során került oda. A Magyar Népzene Tára többi szöveghű leírásában nem szerepel a köcsögduda kifejezés. A 812-es jegyzetben: „dudával vagy közönséges furulyával csinálnak zajt” A hangszer leírásából kiderül, hogy nem a hagyományosan dudának nevezett aerofon hangszer típusról van szó: „kukoricaszár csúcsában a legvékonyabb részéből vágnak kb. 20 cm-es darabot és 1,5 cm mélyen bedugják a disznóhólyag membránba” Ugyanebben a jegyzetben más elnevezése a hangszertípusnak: „az éneklést az ún. regőlővel kísérték”. A 818-as jegyzet leírásában a regőlésben résztvevő hangszerek: „büggő, csengő, furugla, láncosbot” illetve egy másik leírásban: „síp, trombita, kürt és bőgő”. A 821-as jegyzet leírásában: „láncosbot, síp, csengettyű és tejes fazékra kötött hólyag, ami a dobót helyettesíti”. A 822-es jegyzetben: „négy férfi regől, az egyik dudával...fazékra disznóhólyagot húznak s ezen az ujjukat huzogálják” A 829-es jegyzetben a regősök felszerelése: „láncosbot, duda, kucsma” Összességében az MNT regőléssel foglalkozó jegyzeteiből egyértelműen kimutatható, hogy a „köcsögduda” nem általánosan elterjedt tájnyelvi kifejezés a Dunántúl területén (3. kép).

A Történeti Etimológiai Szótárban nem szerepel a köcsögduda kifejezés. A népnyelvben a hangutánzó duda kifejezés többféle hangszertípust is jelölhet: A népi trombita elnevezése *víziduda*, a népi klarinét elnevezése *nádduda* és a peremfurulyák anyaguk szerint *napraforgóduda* vagy *tökduda*. A német nyelvben a *Brummtopf* elnevezés a hangszertípus mély dörmögő hangjára utal. Egyéb elnevezés németül a *Reibtrommel*, angolul *friction drum*. Mindezek figyelembevételével a szaknyelvi megnevezésénél következetesebb a frikciós, vagyis dörzsöléssel megszólaltatott dob jelölés, mert a duda aerofon hangszertípust feltételez.

3. kép. regősök Garabonc (Zala) 1899.

Semayer Vilibald felvétele

Abbildung 3. Regös (Minnesänger) Garabonc (Komitat Zala)
1899. Aufnahme des Semayer Vilibald

A *frikciós dobok* felépítésüket tekintve kisebb (1–4 literes) cserépfazekak, amelyek nyílását vízben áztatott és puhított disznóhólyaggal fedik le és a közepébe 40–70 cm hosszúságú, 7–8 mm átmérőjű sima nád vesszőt illesztenek vékony madzaggal megkötve. A megnedvesített jobb kéz hüvelyk és mutatóujjainak húzogatásával képezik a hangot. A *frikciós dob* a Dunántúl jellemző ritmus hangszere volt, amellyel leginkább a citerajátékot és a regölést kísérték. Az Alföldön jóval ritkább elterjedtséget mutat. Az általam megvizsgált 30 néprajzi gyűjtemény közül csak két adat származik az Alföld területéről. A kiskunfélegyházi gyűjteményben található, 2002.60.1-es leltári számú, 1980-as években Kiskunfélegyházán készült frikciós dob, amely Kónya Józsefné Fekete Róza ajándéka. Illetve a kecskeméti gyűjteményhez tartozó ismeretlen származású frikciós dob, amely Kecskeméten a

4. kép. frikciós dob Felsőmocsolád (Somogy)

Kaposvári Néprajzi Gyűjtemény 79.17.7

Abbildung 4. Friktionstrommel Felsőmocsolád (Komitat Somogy)

Ethnographische Sammlung Kaposvár 79.17.7

mástól teljesen különböző hangszereket jelöl, akkor a régebbi névnek az új hangszertípusra való alkalmazása, vagyis a névátvitel az új és a régi hangszerek által előidézett hallási képzet azonosságán alapszik. Jelen esetben a mély tónusú hang azonosságáról van szó, amely a duda basszus sípja és a frikciós dob mély hangja közötti hasonlóságon alapul.

A pálcaszerű, merev anyaggal megszólaltatott frikciós dobtípus, amelynél ökor vagy disznóhólyaggal befedett cserépedényekbe függőlegesen álló náddarabot erősítenek, tőlünk nyugatra elterjedt. Az ADV (Atlas de deutschen Volkskunde) 1937-es kutatásai alapján német nyelvterületen a frikciós dobok elterjedési területe: Frízland és Schleswig-Holstein tartomány, átnyúlva Dánia déli részére, Kelet-Poroszország és Danzig (a lengyel Gdańsk, a Mazuri tavak és az orosz Kalinyingrád vidéke) illetve a Nyugat-Poroszország és Hátsó-Pomeránia (a lengyel Pomorzei-tóvidék), Német-Holland határvidék a Rajna alsó folyásánál, Luxemburg és Trier környéke, Karintia, Stájerország és Burgenland.

Az ADV kutatói kiemelik, hogy az Alpesi osztrák nyelvterület hajlékony anyaggal megszólaltatható frikciós dob típusai nem rokoníthatók a többi régió merev anyaggal megszólaltatható frikciós dobjaival. A hangszertípus Kelet-Poroszországi elterjedésének lehetséges magyarázataként Schlenger hipotézisében a területre költöző holland eredetű mennoniták (a németalföldi Simon Menno alapította anabaptista mozgalom) által került a hangszertípus Gdansk környékére (KRETZENBACHER 1966. 58). Kretzenbacher valószínűleg az ADS adatai alapján a Kelet-Poroszországi hangszertípust a pálcával megszólaltatott frikciós dobok közé sorolja. Azonban a lengyel népi hangszereket bemutató hangszerkatalógusból kiderül, hogy a Kaszubach és Ziemi Chelminskiej vidékén elterjedt frikciós dob a hajlékony anyaggal megszólaltatott frikciós dobok közé tartozik (OLEDKY

Kodály Zoltán Zenepedagógiai Intézetnek van kölcsönadva. A többi 10 frikciós dob mind a Dunántúl különböző területeiről származik¹ (4. kép). A Budapesti Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában található adatok kivétel nélkül a Dunántúl területéről származnak.² Összeségében megállapítható, hogy a Dunántúlon a frikciós dob általános helyi elnevezése a *duda*, amely elnevezéssel más hangszertípusokat is illetnek (pl. a szaru és fakürtöket és a „valódi” dudát). Funkcióját tekintve Győrszentivánon István és János nap köszöntésére, Dunapentelén Farsang idején, Zalamernyén Karácsonykor és János köszöntésekor, illetve Egyházashetyén és Vajszlón pedig regöléshez használták.

Az adatokat összevetve a frikciós dob legáltalánosabb elnevezése a *duda* vagy valamely hangutánzó szó. A hangszertípus elnevezésének eredete a homonimákban és az onomatopoeitikában keresendő, amely a jelentséggazdagodás lélektani alapját képezi (HARASZTI 1926. 18). Ebből kifolyólag, ha ugyanazon hangszernév egy-

1 Budapesti néprajzi gyűjtemény: 86.36.1. Szaknyér (Vas); 86.36.2. Szaknyér (Vas); 69.23.2. Ács (Komárom); 68.193.8. Nagyberki (Somogy); győri néprajzi gyűjtemény: 63.175.41. (ismeretlen); kaposvári néprajzi gyűjtemény: 79.17.7. Felsőmocsolád (Somogy); pécsi néprajzi gyűjtemény: 66.9.19. Gerényes (Baranya); székesfehérvári néprajzi gyűjtemény: 96.132.1. (ismeretlen); veszprémi néprajzi gyűjtemény: 58.83.1?. (ismeretlen); H.49. Nemesvámos (Veszprém)
2 EA. 3304/3. Győrszentiván/GyMS: *dőfű*; EA. 3324/2. Gyirmót/GyMS: *duda*; EA. 3592/2. Egyházashetye/Vas: *duda* vagy *hólyagból készített duda*; EA. 4058/22. Dunapentele/Fejér: *köcsögduda*; EA. 4188/126. Vajszló/Baranya: *duda*; EA. 20468/15 Szántód/Somogy: *duda*; EA. 5907/16. Zalamernye/Zala: *höppögtető* vagy *duda*; A *köcsögduda* elnevezés egyedül a Fejér megyei Dunapentele (1951-ben Sztálinváros) Óvárosából ismert, de az elnevezés két különböző adatból származik.

1978. 95). Ebből adódóan nem valószínű, hogy a holland eredetű mennoniták által került a hangszertípus a tér-ségbe, mert Hollandiából a hajlékony szárú frikciós dobok elterjedéséről nincs adat.

Német nyelvterületre a frikciós dob pálcával megszólaltatott típusa valószínűleg Hollandiából került, mert az elterjedése a 18. század előtti időszakból nem adatolható. A bécsi Művészettörténeti Múzeumban található id. Pieter Brueghel „A farsang és a böjt küzdelme” című 1559-es festménye, amely alapján a hangszertípus holland nyelvterületen való elterjedésével már a 16. században számolhatunk. A 17. században Jan Steen holland festő képein a pálcával megszólaltatott frikciós dob a paraszttáncok elsődleges kísérő hangszere (5. kép).

F. Marinus Mersenne „Harmonicum libri” című művében 1636-ban jelenik meg először a *Romme le pot* alak, amelyből kialakult a németek által, a frikciós dobra használt *rummelpott* kifejezés (MERSENNE 1636. 111). Franciaországból több, eltérő elnevezéssel ismerik a nádpálcával megszólaltatott frikciós dobokat (MARCEL-DUBOIS 1946. 54) Breton nyelvterületen *chaudron shonore* a nádpálcával megszólaltatott frikciós dobok elnevezése. Közép-Franciaországban Rouergue vidékén a hangszertípus elnevezése *brau* vagyis „ifjú bika”. De nevezik még „cri de la belle mère”-nek is, amelynek a jelentése „anyós üvöltés”. Franciaország déli részén a Rhone torkolata és Narbonne közötti partvidéken a nádpálcával megszólaltatott frikciós dob elnevezése *oxengebrüll*. A francia Riviérán, Menton környékén az 50 cm hosszú bambuszpálcával megszólaltatott frikciós dob elnevezése a *pignato* vagy *pignata*. Gascogne-ban a karnevál idején használt nádpálcával megszólaltatott frikciós dob elnevezései a *bramevac* vagyis tehénbögés és a *bramadaire* vagyis bömbölés.

A hangszertípus spanyol elnevezése a *zambomba*, amely leginkább „pásztordob” jelentéssel használatos, mivel elterjedt pásztorhangszer volt, és a pásztorok az általuk fellelhető anyagokból maguk is el tudták készíteni (SCHNEIDER 1954. 7). A Madrid közelében fekvő Guadalajarában még frikciósdob zenekarok is alakultak. Amely zenekarok elnevezése a *ronda*, az együttes elhelyezkedésére utalhatott (rondó-köralak). A spanyol *zambomba* membránja leginkább kutyabőrből készült, amelybe nádszálakat kötözték, és cserépfazékre erősítették. Két típusa van, a nagyobb méretű *zambombaro* és a kisebb *zambombito*. A *zambomba* kifejezés a spanyol írott nyelvben is megtalálható, de már csak mint indu-

latszó. A spanyol *zambombát* leginkább karnevál idején használták az énekes adománygyűjtő jókívánságok kíséretéhez.

Olaszországban szintén ismert a frikciós dobok pálcával megszólaltatott típusa. Az elnevezése Dél-Olaszországban lukániai nyelvjárásban a *cuba-cuba*, ahol gyerekjátékként maradt fenn és az énekes adománygyűjtő jókívánságok a *matinate* kísérő hangszere (BRONZINI 1953. 85-87). A hangszertípust a gyerekek karácsony előtt házilag készítik. A *cuba-cuba* az 1940-es években már leginkább már pléh vagy bádóg hangszertesttel készült. Amennyiben mégis a régies agyagból készített frikciós dobot használják, a hangszertestet félig feltöltik vízzel, hogy mélyebb hangja legyen. Nápoly környékén a pálcával megszólaltatott frikciós dobok elnevezése a

5. kép. Frans Hals: Rommelpot olajfestmény, 1618–1622
Abbildung 5. Frans Hals: Rommelpot Ölgemälde, 1618–1622

caccarella, aminek „hasmenés” a jelentése és a nyárvégi ünnepség a *piedigrotta* kísérő hangszere. (POMETTI 1891. 70) A hangszertípus legkorábbi olaszországi ábrázolása a 18. századból T. Duclère „La Tarantella” című festményéről ismert. Szintén a 18. század elejéről 1722-ből származik Filippo Bonanni jezsuita szerzetes „Gabinetti Harmonico” című írása, ahol a *cupo-cupo* elnevezésű pálcával megszólaltatott frikciós dobot a borkészítésnél a szőlő taposásakor, mint ritmus hangszert használgák (BONANNI 1722. 121).

Mivel Kretzenbacher szerint olasz nyelvterületen a hangszertípusnak a 18. század előtt nincs nyoma, Leopold Schmidt elméletére hivatkozva valószínűsíti, hogy a pálcával megszólaltatott frikciós dobok spanyol-szicíliai-nápolyi megjelenése a mór-arab közvetítésnek köszönhető (KRETZENBACHER 1966. 83). Viszont ennek ellentmond az a tény, hogy a mór-arab nyelvterületen az eddigi adataink szerint nem ismert ez a hangszertípus. Olaszország észak-nyugati részén a rétoromán nyelvet beszélő Friuliában a pálcával megszólaltatott frikciós dob elnevezése a *gudu-gudu* (PERUSINI 1945. 11). A *gudu-gudu* frikciós dob az énekes újévi adománygyűjtés kísérő hangszerének használgák.

A Friuliával szomszédos Szlovéniában több elnevezése ismert a pálcával megszólaltatott frikciós dobnak. Szlovénia észak-keleti részén az elvezés a *vugaš* vagy *vugač* (KRETZENBACHER 1966. 77). A *vugaš* az újévi adománygyűjtő énekes köszöntés a *kolednice* kísérő ritmus hangszere, amely felépítését tekintve disznóhólyaggal fedett kisebb fazék, és a membránba kukoricaszár pálcát erősítenek. Alsó és Fehér Krajnában a legáltalánosabb elnevezés a *gudalo-dudalo* (MAROLT 1954. 19). A hangszertípus a *Viniško kolo Zvezda* néptánc kísérő hangszere. A hangszertípus izgató, szinkópált hangja segíti a táncosok extázisba esését. Szlovéniában a Felső-Muravidék déli részén a pálcával megszólaltatott frikciós dobok elnevezése a *duda* (NOVAK 1947. 53).

Kretzenbach tanulmányában az ADV kutatásaira reagáló magyar néprajzi kutatásokra hivatkozik, amelynek során 1932-ben, a Dunántúl területén 170 községben végeztek kutatásokat. Ennek eredményeként kimutatták, hogy a maszkos alakoskodó regős ének kíséreténél frikciós dobokat használnak, amely Kretzenbacher szerint „*bikának* nevezett bőgő fazék” (KRETZENBACHER 1966. 69) Kretzenbacher téves adatát M. de Ferdinandy: *Mythologie der Ungarn*. 1966-ban Stuttgartban megjelent munkájából idézi és amely téves adatot más kutatók is átvettek. A

tévedést valószínűleg a Magyar Népzene Tára regőléssel foglalkozó II. kötete jegyzeteinek valamely téves fordítása vagy értelmezése okozhatta. Az MNT II. kötete 790. jegyzetében olvasható szöveghű leírás szerint: „Ma négyen járunk, régen heten köllött járnyi. Akkor háromma több vót, mer az egyik bika vót, aki morgott a sóért, a másik a macska vót, aki nyávogott a szalonnáért, aztán azt mondta-Ha nem annak a szalonnát, kibököm a gerendát.-a harmadik a kany vót.” (KERÉNYI 1953, 1155) Az MNT II. kötetében Zala-Söjtörről 1898-ból való lejegyzés 796-os jegyzetében a regőlésnél „a bika bömböl és lán-cosbotot zörget” (KERÉNYI 1953. 1156).

Az adatok figyelembe vételével jól látható, hogy regőlésnél a „bika” nem egy hangszertípus, hanem az egyik maszkos alakoskodó elnevezése. A félreértéshez még hozzájárulhatott a táltosok ismert bika alakban való küzdelme is, amelynek eredményeképp a német szakirodalomban megmaradt a dunántúli pálcával megszólaltatott frikciós dob téves elnevezése. Kretzenbacher ezért nem tudta az általa pannóniainak nevezett frikciós dobokat megfelelően rokonítani a szomszédos népek frikciós dobjaihoz és a hangszertípus terjedési irányát Pannóniából a cseh-morva nyelvterület felé vagy a Keleti-Kárpátok felé valószínűsíti (KRETZENBACHER 1966. 94). Viszont a cseh-morva területen ismert *bukač* a frikciós dobok más típusával, a hajlékony szárral megszólaltatott frikciós dobokkal rokonítható.

Sebestyén Gyula az *Ethnographia* 1900-as évfolyamában írott cikkében rámutat arra, hogy erősen kérdéses, hogy a frikciós dob hangszertípust melyik szomszédos néptől vettük át, és az átvétel irányát csak akkor lehetne teljes bizonyossággal megállapítani, ha a tárggyal együtt az idegen elnevezés is átkerült volna hozzánk (SEBESTYÉN 1900. 441). Az adatok áttekintése egyértelműen arra mutat, hogy a Dunántúlon a pálcával megszólaltatott frikciós dobok elnevezése jellemzően a „duda”. Szintén érdemes figyelembe venni, hogy a duda szavunk a Történeti Etimológia Szótár szerint valószínűsíthetően délszláv eredetű (TESZ 1967. 681–682). Diószegi kimutatta, hogy a termés és bőségvarázsló alakoskodásban a regőlésben, a ref-rén őrzi az ősi sámánhagyományokat és erősen elkülönül a nyugati típusú évkezdő énekektől (DIÓSZEGI 1996. 417).

Viszont a honfoglaló magyarság a szomszédos népek körében gyakorolt kolindákat megismerve és annak elemeit átvéve, az eredeti sámánisztikus szertartás összeolvadt az Európa szerte ismert napfordulón végzett bőségvarázslással. Sebestyén Gyula a Magyar Népköltési Gyűj-

temény V. kötetében a regőlés szokásával foglalkozó részében kimutatja, hogy a magyar karácsonyi regőlés, ami eredetileg újévi szokás lehetett, a szlovén kolenda és a magyar sámánisztikus regőlés összeolvadásából alakulhatott ki (SEBESTYÉN 1902. 419-422). A honfoglaló magyarság a Dunántúl területén talált szlovén, avar és gepida népcsoportokból szervezte meg a nyugati végek székely védelmét és általuk kerülhetett át később a szokás a keleti végekre. Az ókori római eredetű, Bizánci Birodalomtól átvett szláv évkezdő szokás a szlovén *kolednikok* által őrződött meg és olvadt össze a magyar regőléssel. Sebestyén Gyula a római eredetű évkezdő ünnepet az iráni eredetű Mithrasz bika kultuszhoz vezeti vissza és a kolendálás és a regőlés szokásában is megtalálható maszkos alakoskodó bika alakját a Mithrasz misztérium vallás bika áldozatával hozza összefüggésbe (SEBESTYÉN 1902. 452).

Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy a dunántúli regőlésnél használt pálcával megszólaltatott frikiós dob rokonítható a Dél és Nyugat-Európában elterjedt pálcával megszólaltatott frikiós dobokkal, amely típus az eddigi adatok alapján valószínűsíthetően portugál-spanyol nyelvterületről terjedt el nyugat-északnyugati és dél-délkeleti irányba. Magyar nyelvterületre az elnevezés egyezése miatt, valószínűsíthetően a szlovén nyelvből került a hangszertípus a kolindálás szokásával együtt, amely szokás a korábbi sámánisztikus szokáshagyománnyal összeolvadt és a frikiós dob a sámánisztikus során használt, addigra már kihalt keretes dob helyettesítésére szolgált. Az 1900-as évek elejére, hasonlóan más európai országokhoz a Dunántúlon elterjedt hangszer leginkább a citera, ritkábban egyéb dallamjátszó hangszer tánc kísérése ritmushangszerévé vált (SÁROSI 1996. 28).

Korábban Horvátországban is elterjedtek voltak a pálcával megszólaltatott frikiós dobok (ŠIROLA 1940. 101). A horvátoknál a hangszertípus elnevezése a *brunda* vagy *bajs*. A *brunda* többes számban a *drombulja* vagyis a doromb szinonímája. A *bajs* az olasz *caccarella*-hasmenés szóhoz hasonló excrementum jelentéssel is bír, illetve a bőgő horvát megfelelője. A frikiós dobok Horvátországban a Dráva alsó folyásánál voltak ismertek, de az 1950-es években már csak emlékként voltak jelen és nem élő néphagyományként (KRETZENBACHER 1966. 76).

A hangszertípus a Muraköz szomszédos Varasd megyében *Ivanec* és *Jerovec* fazekas falvakban volt elterjedt. A Dráva-menti Kaproncában (Koprivnica) az ördög hangszerének tartották és éjszakára emiatt, nem

szabadott fedetlenül hagyni a fazekakat, mert különben beleült az ördög.

Szerbiában az 1950-es évekre szintén kihalt a frikiós dob, de korábban a Bácska, a Bánát és a Vajdaság területén egyaránt ismert volt (KRETZENBACHER 1966. 72-73). A hangszertípus szerb elnevezése a *lonac* vagy *čup* volt. A hangszertípust tánc és énekkísérése ritmushangszerként alkalmazták. A tamburazenekarokban olykor a basszus-tambura helyettesítésére is használták. A *čup* membránja megtisztított és leborotvált nyúl bőrből készült és kukoricaszár pálcával szólaltatták meg. Az 5-8 literes fazékba illesztett 70 cm-es kukoricaszár pálcát a jobb kéz hüvelyk és mutató ujjakkal húzogatva szólaltatták meg. A cserép aljába még babot vagy kukoricaszemeket is tettek és így megváltoztatták a hangszínét a frikiós doboknak. Az I. világháborúig leginkább, a kézműves legények az ún. *kalfek* használták a frikiós dobokat. Az eddigi adatok tükrében úgy tűnik Szerbiától keletre nem terjedtek el a pálcával megszólaltatott frikiós dobtípusok.

Bulgáriában használják a *brumcsilo* elnevezésű frikiós dob azon típusát, amelynél a kisebb dobforma hangszertest membránjába kötözött zsinór egy hosszabb rúdhoz van erősítve és a botot megforgatva hozzák rezgésbe a membránt (ATANASOV 1977. 79). Ugyanez a felépítésben is rokonítható frikiós dobtípus megtalálható a cseheknél is *brumbálek* elnevezéssel (KUNZ 1974. 50). A forgatással megszólaltatott frikiós dobok másik elterjedt típusa, a kisebb, legtöbbször dobozon ülő madárformájú egy kézzel forgatott gyerekjáték. Ide sorolható a német nyelvterületen elterjedt *waldteufel* és a Pirreusok vidékén elterjedt *toulouhou*, amelyet a gyerekek használnak a templomokban a húsvéti ünnepkör idején és a ke-replőhöz hasonlóan rituális szerepköre van.

A frikiós dobok másik típusánál az agyagfazék vagy fadongákból összerakott hordóformájú hangszertestre erősített bőrmembránt egy belekötözött hajlékony anyag húzogatásával hozzák rezgésbe. Viski írja a Magyarság Néprajza második kötetében, hogy a moldvai csángók, a *bika* elnevezést használják az általuk használt frikiós dobtípusra (VISKI 1934. 433). Egyedül a budapesti néprajzi gyűjteményben található, egy a Baranya megyei Egyházaskozárról való 61.151.1-es leltári számú hajlékony szárral megszólaltatott *bika*, frikiós dob. A hangszertípus a bukorinai székelyekkel együtt érkezett moldvai csángók által került a Dunántúl területére. Viski a frikiós dob neveket ismertető felsorolásában szerepel

a Háromszék (ma Kovászna) megyei Bereck is, ahol *bur-rogtatónak* nevezik. Viski nem írja le a hangszer külse-jét, de az elnevezése miatt valószínűsíthető, hogy a na-gyobb méretű, hajlékony anyaggal megszólaltatott frik-ciós dobról lehet szó (Sárosi 1998. 141). A hangutánzó szóból ugyan még nem következne, hogy ez is egy haj-lékony szárral megszólaltatott frikciós dob, viszont a nyelvterület keleti részéről nincs adatunk a merev szár-ral megszólaltatott frikciós dobtípusokról.

A bika típusú frikciós dob hangkeltés szempontjából lényegében azonos felépítésű, mint a „köcsögduda”, de a nyitott aljú vödörré feszített juhbőr, melynek közepébe lófarokszőrt erősítenek az anyagánál és a méreteinél fogva sokkal mélyebb hangot ad. Valószínűsíthetően az elnevezését is innen nyerte. (6. kép kolendálók-Románia) A moldvai csángó köszöntők Szabófalván az újévi hejge-téshez használják ezt a hangszert (WICHMANN 1907. 290). A csángókkal szomszédos román kolendálók szintén használnak hajlékony szárral megszólaltatott frikciós do-bot, amit a bőgő hangja után *taurnak* (bikának) vagy *buhaiunak* (bivalynak) neveznek (SEBESTYÉN 1900. 440). A román *taur* szó bika jelentését figyelembe véve a hangszertípus elterjedésénél valószínűsíthető a szom-szédnépi kölcsönzés esélye (DIÓSZEGI 1997. 197). A Kele-ti-Kárpátokban élő hucul népcsoportnál szintén elterjedt a buhai elnevezésű frikciós dobok használata. A lengye-lek Kaszubach és Ziemi Chelminskij vidékén újévkor szin-tén használnak hajlékony anyaggal megszólaltatott frik-ciós dobokat. A hangszertípus helyi elnevezése a *burczy-bas*, amelynek jelentése kb. morgó basszus. A *burczybas* hánccsal összefogott faabroncsokból áll, amelyre bőrmembránt erősítenek és a membránba kötözött levaszo-zott lószőr anyag húzogatóásával szólaltatják meg. A Hangszerek Enciklopédiája bemutat egy orosz frikciós dobot, amely felépítését tekintve egy hosszúkás henger-dob és a rézcsavarokkal leszorított bőrmembránjába egy a hangszertest hosszával megegyező lószőr köteg van bele kötözve (MIDGLEY 1996. 155).

A hajlékony szárral megszólaltatott frikciós dobok ismer-tek a csehországi Bohémiában is, ahol az elnevezése *bukač* vagy *bukál*. A *bukač* kifejezés a *pukač*-dörmögő medve és a *bukál* pedig a *bokály* és *pohár* kifejezésekkel hozható kapcsolatba (REISENBERG-DÜRINGSFELD 1861. 11). Elterjedt magyarázat még a *býk* vagyis bika szóból való származta-tás is. 1861-ből, Pilsen környékéről ismert a hangszertípus leírása. A *bukač* hordóformájú frikciós dob, aminek bőrmembránját bélből készített húrral szólaltatják meg úgy,

6. kép. Kolendálók, Románia
Abbildung 6. Colinder, Rumänien

hogy a membrán alatt kifeszített húrra lószőrt erősítenek és azt benedvesített kézzel húzogatják. A *bukač* hordó don-gákból van összeállítva, amiket hánccsalaggal vagy vasab-ronccsal fognak össze. A hordótest oldalára hangnyílást vágnak, mert a hordó mindkét vége bőrmembránnal zárt, amiket szegeléssel vagy a hánccsalaggal rögzítenek.

A *bukal* elnevezésű típusnál a hangszertest agyagból készült, fogóval ellátott fazékforma. A fazék száját lezá-ró madzagokkal rögzített membránba egy vékony zsinor van belekötözve és aminek a végére egy esztergált fa-nyél van erősítve.

Szintén ismert a hajlékony anyaggal megszólaltatott frikciós dob a szomszédos Burgerlandban is, ahol *büll-häfen* az elnevezése. Azonban a *büllhäfen* kifejezésben a *büll* nem a bikára utal, mint ahogy azt sokan tudni vélük, hanem az ófelnémet *pullōn* alakból kialakuló középfelné-met *bullon* alak származéka és a jelentése „hangos, za-jos” (KRETZENBACHER 1966. 64-65). Ebből kifolyólag a *büll-häfen*-kb. „zajos fazék” jelentése inkább a „köcsögduda” elnevezéssel rokonítható. A *büllhäfen* típusú, hajlékony anyaggal megszólaltatott frikciós dobok elterjedési terü-lete Alsó- és Kelet-Karintia, Közép- és Kelet-Stájerország, Közép- és Dél-Burgerland, és Alsó-Ausztria. Leopold Kretzenbacher megállapítja, hogy Közép-és Felső Karintiá-ban ismeretlen a frikciós dob hangszertípus, ezért vagy soha nem is terjedt el ezeken a vidékeken vagy az ADV kutatásának idejére már teljesen eltűnt a köztudatból.

Kretzenbacher a burgerlandi hajlékony szárral meg-szólaltatott frikciós dobokat vizsgálva kihangsúlyozza, hogy az összes elnevezés német eredetű, ezért nem va-lószínű, hogy keleti irányú átvételről lenne szó. Szintén kiemeli, hogy Burgerlandban a hajlékony szárral meg-szólaltatott frikciós dobokat december 6.-a előestéjén a

gyerekek ijesztgetésére használták. Ritkábban lakodalom vagy farsangi alkalmazásáról is van adat, de soha nem alkalmazták maszkos alakoskodást kísérő hangszerként (KRETZENBACHER 1966. 66). Ettől függetlenül az eddigi adatok tükrében a burgerlandi hajlékony szárral megszólaltatott *büllhåfen*, felépítésében a cseh *bukač*, a lengyel *burczybas*, a román *buhaiu* és a moldvai csángó *bika* frikciós dobokkal rokonítható. Mivel a hangszertípus az Alpok nyugati részén már nem ismert és Nyugat-Európában csak a pálcával megszólaltatott frikciós dobtípusok terjedtek el, a hangszertípus mégiscsak keleti irányból kerülhetett a területre. Ezért valószínűsíthető a cseh-morva irányból való átvétel.

Szintén egy hajlékony anyaggal megszólaltatott frikciós dobtípusról van adatunk az 1900-as évek elején a Torontál megyei Versecről (CSALOGOVITS 1937. 444). A helyiek által *brugónak* nevezett hajlékony szárral megszólaltatott frikciós dob hangszertestét kobak vagy lopótökből készült, amelynek az egyik levágott oldalát nyúlőr membránnal fedték és a másik levágott oldalát nyitva hagyták. A nyúlőr membránba 40–45 cm hosszú és 1–1,5 cm széles hánccsalagot kötöttek. A gyantaporral beszórt hánccsalagot átvezették a hangszertesten és a nyitott oldala felől száraz ujjakkal húzogatva szólaltatták meg. Az első példányt Versecen a szerző egyik osztálytársának készítette az akkor 80 éves vincellér nagypapa, aki a hangszert *maroninak* nevezte. Mivel a hangszer készítője fiatal korában sok helyen megfordult Temes és Torontál megyékben, ezért a hangszer készítésének a módját ott is tanulhatta.

A leírt hangszertípussal rokonítható a török *kaplan kabağı*, amely szó szerint „tigris tök” és amelyet kb. oroszlán bömbölés jelentés tartalommal használnak.

(PICKEN 1975, 156) A *kaplan kabağı* szintén kobaktökből készül és bárány vagy kecskebőr membránnal van fedve. A 7 cm hosszú zsinórt méhviasszal kenik be a megszólaltatása előtt. A *kaplan kabağı* frikciós dob a vadon élő állatok természetett növényektől való távoltartására használták.

Ugyanilyen funkcióban használták Karintia keleti részén, Lavantalleban a *leanhäfen* elnevezésű frikciós dob (KRETZENBACHER 1966. 62). A *leanhäfen* fazékformájú hangszertestét durva agyagból készítik és az alját, az elkészülte után lyukasztják át. A membrán születési hibás bárány bőrből készül. A *leanhäfen* frikciós dob felépítésében és hangkeltés módjában (alul nyitott, hajlékony anyaggal, nem a membrán felőli oldalon megszólaltatott frikciós dob), a Torontál megyei *brugóval* és a török *kaplan kabağıval* rokonítható.

Eddigi ismereteink alapján a magyar nyelvterület keleti peremvidékén, Moldvában és Bukovinában használt *bika* elnevezésű, fadongákból összeállított hangszertestű, a bőrmembránba erősített lószőrrel megszólaltatott frikciós dobtípus felépítését és funkcióját tekintve rokonítható a cseh-morva nyelvterületen elterjedt *bukač-csal*, a lengyel *burzybassal* és a román *buhaiuval*. Illetve felépítésében még a burgerlandi *büllhåfennel* is rokonítható. Tekintve, hogy a bolgár, macedón és a görög nyelvű népeknél hasonló frikciós doboknak nincs nyoma, kérdéses hogy a Törökország déli és keleti területein elterjedt kobaktökből készült frikciós dob a *kaplan kabağı*, rokonítható-e a Kárpátok és Alpok mentén elterjedt hajlékony szárral megszólaltatott frikciós dobokkal. Feltűnő a hangszertípus elterjedt *bika* elnevezése. Erre magyarázatul szolgálhat a hangszer mély bikabömböléshez hasonló hangja, illetve a Sebestyén Gyula által valószínűsített Mithrasz kultusszal való kapcsolata.

BRAUER-BENKE József

Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem

H-1201 Budapest, Királyhágó u. 37., Hungary

brauerbenke@hotmail.com

IRODALOM

- ATANASZOV, Vergilij 1977 Szisztematika na bulgarszkiye narodni muzikalni insztrumenti. Szófia
- BALFOUR, Henry 1970 The Friction drum. The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland XXXVII. 67–92.
- BONANNI, Filippo 1722 Gabinetti Harmonico. Roma
- BRAUER-BENKE József 2007 Afrikai hangszerek. Budapest
- BRONZINI, Giovanni Battista 1953 Tradizioni popolari in Lucania. Matera
- CSALOGOVITS József 1937 A köcsögduda tökből készült torontálmegyei változata. Néprajzi Értesítő 444.
- DIÓSZEGI Vilmos 1953 Köcsögduda készítés. Vajaszló/Baranya (kézirat) Etnológiai Archivum 4188/126.
- DONAHUE, John, A 2000 Recreating an Ancient Maya Friction Drum through. Various Lines of Evidence. In: 65th Annual Meetings of the Society for American Archaeology in Philadelphia, Pennsylvania, April 8.
- DONOSTIA, José Antonio de 1947 Instrumentos de música de popular española. In: Anuario musical II, Madrid 124.
- ERDÉLYI István 1898 *Egyházashetyén regélők dudakészítése*. Kisköcsk/Vás (kézirat) Etnológiai Archivum 3592/2.
- HARRISON, Frank-RIMMER, Joan 1969 European Musical Instruments. London
- HARASZTI Emil 1926 Hangutánzás és jelentésváltozás az egyetemes és a magyar hangszertörténetben. Budapest
- KERECSENYI Edit 1953 Zene. Zalamernye/Zala. (kézirat) Etnológiai Archivum 5907/16.
- KERÉNYI György 1953 Magyar Népzene Tára II. Jeles napok. Budapest
- KLEIN Antal 1943 Köcsögduda készítése. Gyirmót/GySM. (kézirat) Etnológiai Archivum 3324/2.
- KRETZENBACHER, Leopold 1966 Südosteuropäische primitivinstrumente vom „Rümmelpott“-typ in Vergleichend-musikvolkskundlicher forschung. In: Volksmusik Südosteuropas München 50–97.
- KUNZ, Ludvig 1974 Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei. Leipzig
- LANGFORS, Artur 1919 Le Roman de Fauvel par Gervais du Bus. Paris
- MARCEL-DUBOIS, Claudie 1949 Musique des origines à nos jours. Paris
- MERSENNE, F. Marinus 1636 Harmonicum libri. Paris
- MIDGLES, Ruth (főszerk) 1996 Hangszerek Enciklopédiája. Budapest
- OLEDZKY, Stanisław 1978 Polskie instrumenty ludowe. Kraków
- PICKEN, Laurence 1975 Folk musical instruments of Turkey. London
- POMETTI, Francesco 1891 Piedigrotta. Neapel
- REISENBERG-DÜRINGSFELD, Otto Freiherr von 1861 Fest-Kalender aus Böhmen. Prag
- SÁROSI Bálint 1996 Hangszerek a magyar néphagyományban. Budapest
- SCHAEFFNER, André 1936 Origine des Instruments de Musique. Paris
- SEBESTYÉN Gyula 1900 A magyar varázsdob. Ethnographia XI. 437–441.
- SEBESTYÉN Gyula 1900 Magyar Népköltési Gyűjtemény V. Budapest
- SCHNEIDER, Marius 1953 Zambomba und Panderero. Münster
- ŠIROLA, Božidar 1940 Hrvatska narodna glazba. Zagreb
- SZELÉR BALÁSZNÉ PINTÉR Anna 1978 Szántódpusztai hangszerek. Szántód, Patca/Somogy. (kézirat) Etnológiai Archivum 20468/15.
- SZILÁGYI György 1943 Köcsögduda „döfű” készítése. Győrszentiván/GySM. (kézirat) Etnológiai Archivum 3304/3.
- TORNER, Eduardo Martinez 1934 La canción tradicional española. Barcelona
- VERESS Éva 1951 Farsang, köcsögduda használata. Szálinváros-Óváros/Fejér. (kézirat). Etnológiai Archivum 4058/22.
- VIOLANT Y SAMORRA, Raoul 1954 Instrumentos músicos de construcción infantil y pastoril en Cataluña. Madrid
- VISKI Károly 1934 Hangszerek. In: Magyarság Néprajza II. Budapest, 432–438.
- WICHMANN Györgyné 1907 A moldvai csángók babonás hitéből. Ethnographia XVIII. 213–214.

József BRAUER-BENKE

DIE GESCHICHTE UND TYPOLOGIE DER FRIKTIONSTROMMELN

Eine umfassende Studie über die Historie und Typologie der Friktionstrommeln wurde in ungarischer Sprache bisher nicht verfasst, und abgesehen der Studien von Balfour und Kretzenbacher gibt es auch in der fremdsprachigen Fachliteratur keine detaillierten Arbeiten. Obwohl die Studie von Kretzenbacher einen guten Überblick über die Verbreitung dieses Instrumententyps in West- und Mitteleuropa gibt, tauchen die Friktionstrommel mit ungarischer Verbindung, also die Friktionstrommel mit Stab aus Transdanubien (Rummelpott) und die Friktionstrommel mit Schnur („Stier“ Moldau) fälschlich auf, wodurch Angaben über Geschichte und Verbreitung dieses Instrumententyps ergänzungsbedürftig sind. Daher wird in dieser Arbeit die Geschichte und Typologie der Friktionstrommeln kurz

geschildert, bzw. die Friktionstrommel mit Stab aus Transdanubien, welche als „Dudelsack“ bekannt ist, in die west-europäische Geschichte des Instrumentes gestellt. Diese unterscheidet sich sowohl was ihren Ursprung, als auch ihr Aufbau betreffend vom dem in Ost-Europa verbreiteten Musikinstrumententyp der Friktionstrommeln mit Schnur, unter der Bezeichnung „Stier“. Der historische Überblick der ethnographischen Analogie des Instrumentes zeigt die bis heute angezweifelte Tatsache, dass Kultur an Regionen und nicht an Nationen gebunden werden kann. Daher ist es bei der Erforschung von Instrumententypen und sonstigen Kulturgütern nicht ausreichend im Kontext sprachlicher und nationaler Grenzen Forschungen anzustellen.